

Οι θέσεις των Schlick και Carnap για την Ηθική

Κωστούλα Παπαδάτου

Οι λογικοί θετικιστές του Κύκλου της Βιέννης δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τα ζητήματα της ηθικής. Δεν ανέπτυξαν μια θεωρία περί Ηθικής, ούτε δημιούργησαν ένα σύστημα Ηθικής φιλοσοφίας. Οι απόψεις τους, εν γένει, οικοδομούνται στη βάση του αιτήματός τους να “αποκαθάρουν” την επιστήμη από οτιδήποτε το μεταφυσικό, να διασφαλίσουν την εγκυρότητά της και να διασαφηνίσουν πλήρως τα χαρακτηριστικά και τις αρχές, που την διακρίνουν και την νομιμοποιούν ως τη μόνη επιστήμη της εμπειρικής πραγματικότητας.

Οι τοποθετήσεις τους, αναφορικά με το ζήτημα της ηθικής, οι οποίες μάλιστα δεν χαρακτηρίζονται από ομοθυμία των μελών του Κύκλου της Βιέννης, κινούνται περισσότερο στα πλαίσια της αντιμεταφυσικής τους στάσης και της λογικής ανάλυσης της γλώσσας της επιστήμης μέσω της επαληθευτικής θεωρίας του νοήματος. Αυτής δηλαδή, που διακρίνει τις προτάσεις σε αυτές που έχουν νόημα και μπορούν να επαληθευτούν, είναι δηλαδή, επιστημονικές (εμπειρικές- συνθετικές) και αυτές που στερούνται νοήματος, δηλαδή δεν επαληθεύονται, άρα χαρακτηρίζονται ως μεταφυσικές¹.

Συγκεκριμένα, στα κείμενα που παρουσιάζονται και σχολιάζονται εδώ, το ερώτημα που απασχολεί τον Schlick και τον Carnap δεν αφορά στις ίδιες τις θεωρίες περί Ηθικής, αλλά εντάσσεται στα ζητήματα της μετα-ηθικής, σε αυτά δηλαδή, που ασχολούνται με το γνωσιολογικό και το λογικό χαρακτήρα της γλώσσας της ηθικής. Τέτοιου είδους ερωτήματα είναι τα εξής: Η Ηθική αποτελεί επιστήμη ή έκφραση συναισθήματος; Οι προτάσεις της είναι προτάσεις επιστημονικές; Επιπλέον, κατά ποια

έννοια μια ηθική πρόταση είναι ή μπορεί να είναι, αληθής ή ψευδής;

Ο Schlick στο κείμενό του "What is the Aim of Ethics" ("Ποιός είναι ο σκοπός της Ηθικής")², διαπιστώνοντας την θεωρητική και την εμπειρική έννοια του περιεχομένου της ηθικής, προσδιορίζει την λειτουργία της ως κανονιστικής (normative science) και εμπειρικής επιστήμης (factual science).

Αναγνωρίζει ότι σκοπός της ηθικής είναι να εξηγήσει το "ηθικώς καλό". Αντιλαμβάνεται όμως, ότι το αντικείμενο της ηθικής δεν μας δίδεται όπως, για παράδειγμα, το αντίστοιχο της οπτικής, δηλαδή απλώς μέσω κάποιας αίσθησης, αντίθετα είναι αναγκαία η ανακάλυψη μιας ηθικής αρχής ή ενός συστήματος ηθικών αρχών προκειμένου να καθορίσουμε το αντικείμενό της. Διαπιστώνει, ότι η Ηθική ως κανονιστική επιστήμη, η οποία ασχολείται μ' ένα σύστημα ηθικών αρχών και κανόνων, δεν μπορεί να οδηγήσει παρά μόνο στη σημασία της έννοιας του "καλού", και όχι στην πραγματική εξήγηση της έννοιας αυτής, αφού καθορίζει μόνο το ποιο είναι το υπό διερεύνηση αντικείμενο της ηθικής και τίποτε περισσότερο. Η Ηθική ως κανονιστική επιστήμη, υποστηρίζει ο Schlick στο κείμενό του, είναι πράγματι αντικείμενο της φιλοσοφίας, η οποία ασχολείται με τον καθορισμό του νοήματος των ηθικών κανόνων και αρχών. Η Φιλοσοφία μελετά το τι λειτουργεί ως οδηγός της ηθικής μας συμπεριφοράς, το τι διατυπώνεται ως ηθική αρχή, την τυπική δηλαδή μορφή των ηθικών κανόνων (δομή), και όχι το περιεχόμενό τους, γιατί το περιεχόμενό τους, σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Schlick, δεν είναι δυνατόν να ανακοινωθεί και να εκφραστεί³.

Γι' αυτό και απορρίπτεται, σύμφωνα με τον ίδιο, η άποψη που διατύπωσαν ορισμένοι φιλόσοφοι, ότι η ηθική είναι απλώς μια κανονιστική επιστήμη, και η φιλοσοφία μέσω της μεθόδου επαλήθευσης καθορίζει τη σημασία ή το νόημα των εννοιών της. Αντίθετα, θεωρεί ο Schlick ότι, μόνο εκεί που τελειώνει η θεωρία των κανόνων (φιλοσοφία), εκκινεί η ηθική εξήγηση (επιστήμη). Διαφορετικά, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε πέρα κάποιων απλών γλωσσολογικών συμπερασμάτων που αφορούν στον καθορισμό των λέξεων "καλό" και "κακό", τον καθορισμό

δηλαδή του νοήματος των ηθικών κανόνων και αρχών⁴.

Ενώ, λοιπόν πράγματι, η δικαιολόγηση, η ανάλυση και η ερμηνεία των ηθικών κρίσεων είναι αρμοδιότητα της φιλοσοφίας, η εξήγησή τους είναι αρμοδιότητα της επιστήμης, μιας εμπειρικής επιστήμης, της επιστήμης της Ψυχολογίας. Με την Ψυχολογία ερχόμαστε στο πραγματικό επίπεδο της επιστήμης της ηθικής, στα αίτια της ανθρώπινης δράσης και συμπεριφοράς, στα κίνητρα που οδηγούν κάποιον να διακρίνει μεταξύ καλού και κακού, στην ψυχολογία της ηθικής συμπεριφοράς.

Η θεωρία των κανόνων (νόρμες) θέτει το ερώτημα "τί λειτουργεί στην πράξη ως το σύνηθες μοντέλο συμπεριφοράς;" Ενώ η εξηγητική ηθική αναφέρει ο Schlick, θέτει το ερώτημα "γιατί λειτουργεί ως το σύνηθες μοντέλο συμπεριφοράς;". Και σε αυτό ακριβώς το σημείο βρίσκεται ο ουσιαστικός σκοπός της Ηθικής: όχι να μας καθορίσει τι είναι αυτό που οφείλουμε να κάνουμε, αλλά να μας εξηγήσει την αιτία, το γιατί πρέπει να το κάνουμε. Για το λόγο αυτό ο Schlick θεωρεί πως το μόνο αληθινό ερώτημα της επιστήμης της ηθικής, ο οποίο είναι ταυτόχρονα και ερώτημα της Ψυχολογίας, είναι το γιατί οφείλουμε να αποδεχόμαστε κάποιους συγκεκριμένους κανόνες ως ηθικούς και να λειτουργούμε σύμφωνα με αυτούς⁵.

Το εμπειρικό λοιπόν περιεχόμενο των ηθικών κρίσεων, υποστηρίζει ο Schlick, είναι καθαρά επιστημονικό. Οι ηθικές κρίσεις και εκτιμήσεις δεν είναι κανονιστικές, αλλά εμπειρικές. Η Ηθική ως εμπειρική επιστήμη αναφέρεται στην πράξη, την πραγματικότητα, ενώ ως κανονιστική έχει διαφορετική λειτουργία, αναφέρεται στον κανόνα, σ' αυτό που πρέπει ή οφείλουμε να κάνουμε⁶.

Αναμφίβολα όμως, μόνο η εμπειρική επιστήμη των αιτιών και των νόμων που περιγράφουν τις ψυχικές διαδικασίες μπορεί να αποτελέσει την επιστήμη που ασχολείται με την Ηθική. Και αυτή η επιστήμη είναι η ψυχολογία της ηθικής συμπεριφοράς. Άρα, η ηθική, διαπιστώνει ο Schlick, αποτελεί τομέα της Ψυχολογίας⁷, και επομένως, καταλήγει, το θεμελιώδες ερώτημα της Ηθικής, το "γιατί ο άνθρωπος πρέπει να πράττει κατά τρόπο ηθικό", μπορεί να απαντηθεί από την επιστήμη

της Ψυχολογίας.

Διαφορετική από την προσέγγιση αυτή του Schlick, είναι η διαπραγμάτευση του ζητήματος της ηθικής από τον Carnap. Οι θέσεις του R. Carnap, όπως αυτές παρουσιάζονται στο κείμενό του "Ethics" (Ηθική)⁸, αρθρώνονται αυστηρά στα πλαίσια των λογικο – θετικιστικών αρχών του Κύκλου της Βιέννης, αρχές οι οποίες δηλώνουν με τρόπο σχεδόν απόλυτο τότε και κάτω από ποιες προϋποθέσεις αποτελεί η γνώση επιστήμη. Η τοποθέτησή του αναφορικά με το ζήτημα της ηθικής βασίζεται στην αντιμεταφυσική του κατεύθυνση, και προσδιορίζεται πλήρως από το αίτημα για διάκριση των προτάσεων σε αυτές που συνιστούν επιστημονική γνώση, τις αναλυτικές (λογικο- μαθηματικές προτάσεις) και τις συνθετικές (προτάσεις εμπειρικών επιστημών), και αυτές που δεν μπορούν να αποδειχθούν γιατί δεν μπορούν να επαληθευτούν, τις μεταφυσικές⁹.

Η ένσταση, η οποία διατυπώθηκε από τον Carnap αναφορικά με το επιστημονικό καθεστώς των ηθικών προτάσεων, αφορά το αν οι ηθικές προτάσεις αποτελούν προτάσεις γεγονότων ή όχι, και αν επομένως, μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της επιστήμης¹⁰.

Η όλη αντιμετώπιση του ζητήματος αυτού, σύμφωνα με τον Carnap, εστιάζεται στο γεγονός ότι η λέξη "Ηθική" χρησιμοποιείται με δύο διαφορετικές σημασίες.

1. Η Ηθική ως εμπειρική, επιστημονική έρευνα, και
2. Η Ηθική ως φιλοσοφία των ηθικών αξιών ή ηθικών κανόνων, όπως θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε.

Η Ηθική με την πρώτη σημασία της, όπως αναφέρει ο Carnap, περιλαμβάνει εκείνες τις ψυχολογικές και κοινωνιολογικές έρευνες που αναφέρονται στις πράξεις των ανθρώπων, και πιο συγκεκριμένα εκείνες που σχετίζονται με την προέλευση των πράξεων αυτών από αισθήματα και επιθυμίες, και την επίδραση που έχουν σε άλλους ανθρώπους. Με αυτήν την έννοια είναι έρευνα εμπειρικών γεγονότων, έρευνα επιστημονική.

Διαφορετική από αυτήν είναι η Ηθική με την δεύτερη σημασία. Σε αυτήν την περίπτωση, παρατηρεί ο Carnap, δεν έχουμε να κάνουμε με

έρευνα γεγονότων, αλλά με έρευνα του τι είναι καλό και τι είναι κακό, τι είναι σωστό να κάνουμε και τι όχι. Κατά συνέπεια, ο μόνος σκοπός αυτής της φιλοσοφικής ηθικής είναι να διατυπώσει κανόνες ανθρώπινης συμπεριφοράς ή κρίσεις για τις ηθικές αξίες.

Η αρχική αυτή βασική τοποθέτηση του Carnap για την ερμηνεία της Ηθικής απορρέει από την επιστημολογική αρχή του λογικού θετικισμού, η οποία μας λέει πως, η έρευνα του τί παριστάνεται στη γλώσσα (γεγονότα) είναι αρμοδιότητα της επιστήμης, ενώ η έρευνα του πώς παριστάνονται τα γεγονότα στη γλώσσα με έννοιες και προτάσεις (ερμηνεία, ανάλυση, επαλήθευση γεγονότων) είναι αποκλειστική αρμοδιότητα της φιλοσοφίας. Η θετικιστική διάκριση πλαισίου θεμελίωσης (φιλοσοφία) και πλαισίου ανακάλυψης (επιστήμη) είναι ενδεικτική των αντιλήψεων του Λογικού Θετικισμού. Η θέση αυτή του Carnap για διάκριση της Ηθικής σε εμπειρική και θεωρητική και ο αντίστοιχος προσδιορισμός του περιεχομένου τους βασίζεται σε αυτήν ακριβώς την αρχή.

Ως προς το είδος τώρα των προτάσεων, η διαφορά ανάμεσα σ' έναν ηθικό κανόνα και μια ηθική αξιολογική πρόταση, σύμφωνα με τον Carnap, δεν είναι διαφορά περιεχομένου, αλλά έγκειται στη μορφή, τον τρόπο με τον οποίο διατυπώνονται. Ο κανόνας έχει γραμματικώς προστακτική μορφή, π.χ. "Ου φονεύσεις", επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί κρίση, δεν τίθεται ζήτημα αν η πρόταση είναι αληθής ή ψευδής.

Η αντίστοιχη αξιολογική κρίση θα ήταν η εξής: "Ο φόνος είναι κακό". Αλλά η αξιολογική αυτή πρόταση, παρατηρεί ο Carnap, είναι απλά η έκφραση μιας συγκεκριμένης επιθυμίας, έχει μόνο τη μορφή μιας δηλωτικής πρότασης, χωρίς όμως στην πραγματικότητα να είναι μια εμπειρικά ή λογικά επαληθεύσιμη πρόταση. Γι' αυτό το λόγο οι περισσότεροι φιλόσοφοι παραπλανήθηκαν από αυτή την ψευδή μορφή και θεώρησαν τέτοιου είδους αξιολογικές προτάσεις ως δηλωτικές.

Στην πραγματικότητα, όμως, μια αξιολογική πρόταση δεν είναι πάρα μια προσαγωγή με παραπλανητικώς γραμματική μορφή, αναφέρει ο ίδιος ο Carnap. Ο σκοπός των ηθικών κρίσεων είναι να καθοδηγήσει και να επηρεάσει τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Η πρόταση "Δεν πρέπει να

κλέβεις" είναι η παραπλανητική μορφή της πρότασης "Μη κλέβεις"¹¹. Επομένως, οι ηθικές κρίσεις, ή αλλιώς προσταγές κατά τον Carnap, λειτουργούν κατά τρόπο τέτοιο, ώστε, είτε να επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων, είτε να διεγείρουν συναισθηματικά τους ακροατές¹². Είναι, σύμφωνα με τον ίδιο συγκαλυμμένες επιταγές¹³.

Είναι δυνατόν οι προτάσεις αυτές να έχουν συνέπειες στις πράξεις των ανθρώπων, αλλά δεν μπορούν να είναι ούτε αληθείς, ούτε ψευδείς. Δεν βεβαιώνουν τίποτε, και δεν μπορούν ούτε να αποδειχθούν, ούτε να αναιρεθούν. Οι προτάσεις της θεωρητικής Ηθικής είναι, σύμφωνα με τον Carnap, χωρίς νόημα, δεδομένου ότι το νόημα προϋποθέτει τη δυνατότητα επαλήθευσης, και η επαλήθευση είναι αυτή που δίνει στην πρόταση νόημα.

Επιπλέον, παρατηρεί ο Carnap, από την πρόταση "Ο φόνος είναι κακό" δεν μπορούμε να συναγάγουμε καμία πρόταση σχετική με μελλοντικές εμπειρίες, δηλαδή, δεν είναι δυνατόν με την εμπειρική παρατήρηση να επαληθεύσουμε την πρόταση αυτή, ώστε να είμαστε βέβαιοι, ότι αυτό που δηλώνεται θα συμβαίνει και στο μέλλον. Άρα, συμπεραίνει, είναι μια πρόταση η οποία δεν αναπαριστά εμπειρικά γεγονότα, δεν μπορεί να επαληθευτεί, δεν έχει θεωρητικό νόημα, καθώς δεν μπορούμε να την ελέγξουμε λογικο-αναλυτικά, να εφαρμόσουμε δηλαδή σε αυτήν την μέθοδο της λογικής ανάλυσης. Η λειτουργία, επομένως, της γλώσσας των ηθικών κρίσεων ή προσταγών είναι, σύμφωνα με τον ίδιο, να επηρεάζει τη συμπεριφορά ή τα συναισθήματά μας¹⁴. Το ίδιο ισχύει για όλες τις άλλες αξιολογικές προτάσεις.

Ίσως όμως κάποιος, σημειώνει ο Carnap, αντεπιχειρήσει λέγοντας ότι από την πρόταση "Ο φόνος είναι κακό", η οποία είναι μια αξιολογική πρόταση, μπορούμε να συναγάγουμε την ακόλουθη πρόταση: "Αν κάποιος σκοτώσει οποιονδήποτε, θα δοκιμάσει αισθήματα τύψης." Οπότε, ο πιθανός συνομιλητής θα ισχυριζόταν ότι πρόκειται για μια εμπειρικά επαληθεύσιμη πρόταση. Η τελευταία όμως αυτή πρόταση δε συνάγεται με κανέναν τρόπο από την πρώτη, υποστηρίζει το Carnap. Μπορούμε να την συναγάγουμε μόνο από ψυχολογικές προτάσεις σχετικά με

το χαρακτήρα και τις συναισθηματικές αντιδράσεις του ατόμου που διέπραξε το φόνο στη συγκεκριμένη περίπτωση. Οι προτάσεις αυτές, οι οποίες ανήκουν στην ψυχολογία, την ψυχολογική ηθική, επιδέχονται πράγματι επαλήθευση και δεν στερούνται νοήματος, γιατί ασχολούνται με την εμπειρική έρευνα, την έρευνα γεγονότων.

Αυτού του είδους όμως οι προτάσεις δεν ανήκουν στη φιλοσοφία, ή αλλιώς στη φιλοσοφική ηθική, γιατί, σύμφωνα με τον Carnap, οι προτάσεις της φιλοσοφικής ηθικής, είτε έχουν τη μορφή κανόνων, είτε τη μορφή αξιολογικών προτάσεων, δεν έχουν θεωρητικό νόημα, δεν είναι επιστημονικές προτάσεις. Η λέξη "επιστημονικές" εξηγεί ο Carnap, σημαίνει εδώ κάθε δηλωτική πρόταση, δηλαδή κάθε πρόταση που αναφέρεται σε γεγονότα που επαληθεύονται με τρόπο είτε λογικό, είτε εμπειρικό. Στα πλαίσια της φιλοσοφίας του Carnap, αυτό σημαίνει τη δυνατότητα μιας λογικο- αναλυτικής αναπαράστασης της γνώσης των γεγονότων που περιγράφει η πρόταση, την αναγωγή δηλαδή, με τρόπο ορθολογικό όλων των επιστημονικών προτάσεων στο εμπειρικό δεδομένο, σε μια εμπειρική βάση που έχει καθαρά τυπική, λογικο- συντακτική μορφή. Η επιστημολογική αυτή αρχή προκύπτει από τη θεμελιακή γνωσιο-θεωρητική θέση του Λογικού Θετικισμού, ότι μόνον οι προτάσεις που περιγράφουν τον κόσμο των άμεσων εμπειριών μας έχουν νόημα.

Ωστόσο, ο Carnap δεν αρνείται τη δυνατότητα μιας επιστημονικής έρευνας των αξιολογικών προτάσεων και των πράξεων ηθικής αποτίμησης. Και οι δυο τους είναι πράξεις ατόμων και αποτελούν, όπως όλα τα υπόλοιπα είδη πράξεων, δυνατό αντικείμενα εμπειρικής έρευνας. Οι ιστορικοί, οι ψυχολόγοι, και οι κοινωνιολόγοι μπορούν να τις αναλύουν και να τις αιτιολογούν, και τέτοιες ιστορικές και ψυχολογικές προτάσεις που αναφέρονται σε πράξεις αξιολόγησης και σε αξιολογικές προτάσεις είναι πράγματι επιστημονικές, δηλαδή προτάσεις με νόημα, οι οποίες ανήκουν στην ηθική με την πρώτη σημασία της λέξης. Οι αξιολογικές προτάσεις όμως καθ' εαυτές αποτελούν μονάχα αντικείμενο έρευνας. Δεν είναι προτάσεις και δεν έχουν θεωρητικό νόημα.

Ο Carnap υποστηρίζει ότι πέρα από την εμπειρία δεν υπάρχει βασί-

λειο αξιών. Ισχυρισμοί που αφορούν αξίες εμπίπτουν στην περιοχή της μεταφυσικής, δεν είναι θεωρητικά εσφαλμένοι ή ψευδείς, απλά απορρίπτονται ως α- νόητοι, στερημένοι δηλαδή νοήματος. Γι' αυτό το λόγο ανήκουν στη Μεταφυσική.

Ωστόσο, αναφέρει ο Stevenson, ο Carnap δεν τίθεται απορριπτικά έναντι της ηθικής. Αυτό το οποίο απορρίπτει είναι ο μη – θεωρητικός χαρακτήρας της μεταφυσικής, που δίνει την αίσθηση ότι προσφέρει γνώση, ενώ τίποτε τέτοιο δεν κάνει¹⁵.

Το ζήτημα όμως, τελικά, δεν είναι, σύμφωνα με τον Carnap, να απαγορεύσουμε τις ηθικές προτάσεις, αλλά μόνο να τις αναγνωρίσουμε για να αποφύγουμε τη σύγχυσή τους με τις επιστημονικές, καθορίζοντας και θεμελιώνοντας με λογικό και εμπειρικό τρόπο το πλαίσιο της επιστήμης.

Γίνεται επομένως φανερό ότι η αντιμετώπιση του ζητήματος της Ηθικής γίνεται ζήτημα αντιμετώπισης του τρόπου με τον οποίο ο Schlick και ο Carnap αντιλαμβάνονται και προσδιορίζουν το αντικείμενό της.

Ο Schlick θεωρεί ότι σκοπός της ηθικής δεν είναι να μας υποδείξει τί είναι αυτό που οφείλουμε να κάνουμε (κανόνες), αλλά να μας εξηγήσει γιατί πρέπει να το πράξουμε, αναζητώντας τα κίνητρα και τα αίτια των πράξεών μας στην ψυχολογία της ηθικής συμπεριφοράς.

Ο Carnap, περισσότερο δογματικός ως προς τις γνωσιο-θεωρητικές του απόψεις, θεώρησε ότι τα επιχειρήματα στην ηθική λειτουργούν όπως τα επιχειρήματα στη λογική ή την επιστήμη. Για το λόγο αυτό, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός της ηθικής είναι να διατυπώνει κανόνες ανθρώπινης συμπεριφοράς ή κρίσεις για τις ηθικές αξίες και τίποτε άλλο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφορικά με τον Κύκλο της Βιέννης και το λογικό θετικισμό, βλ. V. Kraft, *Ο Κύκλος της Βιέννης και η γέννηση του νεοθετικισμού*, Γνώση, Αθήνα 1986, T. Uebel, *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle*, Kluwer, Netherlands 1991, N. Αυγελής, *Φιλοσοφία και Ιστορία της Επιστήμης*, Θεσσαλονίκη 1993, A. Coffa, *The Semantic Tradition from Kant to Carnap*, Cambridge UP, Cambridge 1992, M. Friedman, 'The Re-evaluation of Logical Positivism', *The Journal of Philosophy* 88, No.10, Οκτώβριος 1991, B. Κάλφας, *Επιστημονική πρόοδος και ορθολογικότητα*, Σύγχρονα θέματα, Θεσσαλονίκη 1983, E. Παπαδημητρίου, *Θεωρία της Επιστήμης και Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Gutenberg, Αθήνα 1988.

2. Πρόκειται για το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Moritz Schlick, 'Problems of Ethics', το οποίο πρώτη φορά εκδόθηκε στη Βιέννη το 1930 και κυκλοφόρησε στην αγγλική γλώσσα το 1939, σε μετάφραση του David Rynin από τις εκδόσεις Prentice- Hall, New York. Το κεφάλαιο αποτελεί τις σελίδες 247-263 του γνωστού ανθολογίου 'Logical Positivism' του S. Alfred Jules Ayer.
3. Η διαφορά ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο μιας πρότασης που εξετάζει η φιλοσοφία, είναι η διαφορά ανάμεσα σ' εκείνο που μπορεί να εκφραστεί, και εκείνο που δεν μπορεί να εκφραστεί. Αναλυτικότερα για τη φιλοσοφία του M. Schlick, βλ. M. Schlick, *General Theory of Knowledge*, 1918, Open Court, U.S.A. 1985, M.Schlick, *Μορφή και Περιεχόμενο- Εισαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη* (μετάφρ. Ιωάννης Γόρδου), Εγνατία, Θεσσαλονίκη, 1977, M.Schlick, "Philosophical Papers", Reidel, Dordrecht 1979, M.Schlick, 'Facts and Propositions', στο O. Hanfling, *Essential Readings in Logical Positivism*, Basil Blackwell, Oxford, 1981.
4. Βλ. κείμενο M.Schlick. "What is the Aim of Ethics", σσ. 259-260
5. Πρβλ. W.D. Hudson, 'New Studies in Ethics' Volume II, *Modern Theories*, Macmillan, London, 1974, σελ. 441.
6. Πρβλ. W.S.Sahakian, *Ethics: An Introduction to theories and Problems*, Barnes and Noble, New York 1974, σελ. 133.
7. Πρβλ. S. Toulmin, *Reason in Ethics*, Cambridge UP, London 1970, σελ. 175.
8. Πρόκειται για απόσπασμα από το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του R.Carnap, *Philosophy and Logical Syntax*, Kegan Paul, London, 1935, από το O. Hanfling, *Essential Readings in Logical Positivism*, Basil Blackwell, Oxford 1981, σσ. 205 και 206.
9. Αναλυτικότερα, για τη φιλοσοφία του R. Carnap, βλ. R. Carnap, *The Logical Structure of the World*, University of California Press, California 1967, R. Carnap, *The Logical Syntax of Language*, 1934, Routledge, London, 1937, R. Carnap, *Φιλοσοφία και Λογική Σύνταξη* (μτφρ. Ιωάννης Γόρδου), Εγνατία, Θεσσαλονίκη 1976, R. Carnap, *Foundations of Logic and Mathematics*, The University of Chicago Press, Chicago 1939, R. Carnap, *Meaning and Necessity*, The University of Chicago Press, U.S.A. 1988, R. Carnap, *The Unity of Science*, Thoemmes Press, Bristol 1995, *The Philosophy of Carnap*, e.d., P.A. Schilpp, La Salle, Illinois, 1963.
10. Πρβλ. A.J. Ayer, *Logical Positivism*, Free Press, U.S.A., 1959, σελ. 22
11. Πρβλ. W.D. Hudson, 'New Studies in Ethics', Volume II, *Modern Theories*, Macmillan Edition, London 1974, σελ. 441,
12. Πρβλ. W.K. Frankena, *Ethics*, Prentice Hall, New Jersey 1973, σελ.105.
13. Πρβλ. A.J. Ayer, *Logical Positivism*, Free Press, U.S.A. 1959, σελ. 22.
14. Πρβλ. R.M.Hare, *The Language of Morals*, Oxford University Press, Oxford 1978, σελ. 12.
15. Πρβλ. Ch. L. Stevenson, *Ethics and Language*, Yale University Press, U.S.A. 1976, σελ. 266.